

UOT 78.072

L.A.Hacıyeva

doktorant

Ü.Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyası

AZ 1014, Bakı, Şəmsi Bədəlbəyli 98

e-mail: sara.hajiyeva@hotmail.com

AZƏRBAYCAN TARIXİ MUSIQİŞÜNASLIĞININ İNKİŞAFINA BİR NƏZƏR

Açar sözlər: tarixi musiqişünaslıq, nəzəri musiqişünaslıq, milli musiqi, tarixi təfəkkür, musiqi tarixi

Təqdim olunmuş məqalədə XX əsrdə Azərbaycan tarixi musiqişünaslığın çoxəsrlik təşəkkül və inkişaf yoluna nəzər salınır, onun müxtəlif qollarını şərtləndirən amillər izlənilir, tarixi təfəkkür faktorunun güclənməsini əsaslandırان ictimai-siyasi şəraitə nəzər yetirilir.

Л.А.Гаджиева

ВЗГЛЯД НА РАЗВИТИЕ ИСТОРИЧЕСКОГО МУЗЫКОВЕДЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Ключевые слова: историческое музыкознание, теоретическое музыкознание, национальная музыка, историческое мышление, история музыки

В данной статье освещается процесс многовекового развития национального исторического музыкознания в XX веке, рассматриваются факторы, влияющие на его развитие, цели и социально-политические условия, которые усиливали историзм музыкальной науки.

L.A.Hacıyeva

A LOOK AT THE DEVELOPMENT OF HISTORICAL MUSICOLOGY IN AZERBAIJAN

Key words: historical musicology, theoretical musicology, folk music, historical thinking, historical music

This article covers the process of centuries-old development of national historical musicology in the twentieth century, discusses the factors influencing its development, goals and socio-political conditions that strengthened the historicism of music science.

Azərbaycan tarixi musiqişünaslığı - müsəlman Şərq musiqi elminin təbii inkişafından doğan və XX əsrdə özünü müstəqil şəkildə təsdiq edən elm sahəsidir.

Başqa humanitar elmlər kimi, o da tarixi-ictimai hadisələrin təsiri altında formalaşır və inkişaf edir.

Azərbaycanın ərazisində musiqi elminin kökləri çox qədim dövrlərə gedib-çıxır və əldə olunan nümunələr onun zənginliyindən xəbər verir. Heç şübhəsiz, Azərbaycanın ərazisində və ondan kənarında musiqiyə geniş baxan və sənətkarlıq məsələlərini öyrənən mütəfəkkir düşüncəli alimlər fəaliyyət göstərmiş və musiqişünaslıq elmi yaranmışdır. Burada, təbii ki, ilk öncə, müsəlmən Şərfinin musiqi elmini xatırlamaq lazımdır. Musiqi elmi ilə bağlı problemlər musiqiçilərlə yanaşı, filosof, şair və başqa alimlər tərəfindən araşdırılır. Nizami, Nəsimi, Füzuli və başqa dahi şairlərin əsərlərində musiqi ilə bağlı təsvirlər və fikirlər Azərbaycan milli mənbəşünaslığın dəyərli mənbəsinə çevrilir.

Əl-Fərabî, İbn Sina, Səfiəddin Urməvi, Əbdülqadir Marağai kimi alimlər musiqinin müxtəlif sahələrinə aid qiymətli elmi əsərləri ilə zəngin Şərq musiqisinin problemlərini geniş şəkildə tədqiq etmişdilər. Müsəlman Şərfinin musiqi fikri S.Ürməvi (XIII ə.) və Ə.Marağainin (XIV-XV ə.) yaradıcılığında öz pik nöqtəsinə çatır. S.Ürməvi musiqi elmində 24 şöbənin quruluşu və xüsusiyyətlərini tədqiq etmiş, dövrünün musiqi alətləri, musiqi forma və janrları haqqında geniş məlumat vermişdir. Marağai yeni ritmik silsilələr, musiqi alətlərini ixtira etmiş, musiqi əsərləri bəstələmişdir. Sonrakı dövrlərdə Azərbaycan musiqi elminin inkişafında XVII əsrdə yaşamış Mirzə bəyin “Risalei-musiqi” və “Qövsnamə” (XVII əsr), M.Nəvvabın “Vüzühül-ərqam” risalələri də (XIX) əsas rol oynamışdır.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlində Azərbaycan musiqi elminin yaranmasında görkəmli ziyalı Ağalar bəy Əliverdibəyov mühüm rol oynamışdır. Müxtəlif xalqların musiqi tarixinə bələd olan A.Əliverdibəyov, Qarabağın, ümumiyyətlə, Azərbaycanın musiqi həyatı ilə bağlı fikirlərini daima qələmə almışdır. Bunun nəticəsində o, “Musiqi tarixi” adlı kitab yazır və bu, Azərbaycan musiqi elmində musiqi tarixinə həsr olunmuş ilk belə növ əsərdir [1]. Bu kitabda Ağalar bəy tərəfindən toplanan çoxsaylı mahnı və təsniflər, onu musiqişünas alim kimi səciyyələndirməyə imkan verir. Ağalar bəyin oxuduğu mahnıların nota köçürməsinə böyük sənətkar Səid Rüstəmov yardımçı olmuşdur. Bu mahnılar arasında bir çox məşhur nümunələri göstərmək olar: “Söhbət saz ilə”, “Yaxan düymələ”, “Çalpapaq”, “Kəklik”, “Nəzi eyləmişəm”, “Üçtelli durna”, “Xumar oldum”, “Neylərsən” və b. Alim kitabında müxtəlif xalqların musiqi tarixi, musiqinin yaranışı, təbiəti, bədii, psixoloji, müalicəvi təsir xüsusiyyətlərindən və s. problemlərdən bəhs edir. Kitab Çin, Yapon, Hind, Misir, İsrail, Yunan, Roma, ərəb, fars, türk, Azərbaycan xalqlarının musiqi mədəniyyətinə həsr olunmuş bölmələrdən ibarətdir. Bundan başqa, A.Əliverdibəyov Şuşada keçirilən musiqi məclisləri (“Məclisi-üns”, “Məclisi-fəramuşan”), xanəndə, tar və kamança ustaları, qaval və qarmon ifaçıları, aşıqlar, el şənliklərində musiqi mühitini parlaq şəkildə şərh edir. A.Əliverdibəyovun kitabında Azərbaycan, türk, fars muğamlarının ümumi xüsusiyyətlərini göstərməklə yanaşı, onların fərqi də, çalğı alətlərində

sənətkarların yaratdığı yenilikləri də qeyd edir. Beləliklə, A.Əliverdibəyov “Musiqi tarixi” adlı kitabı, musiqi folkloristikası sahəsində gördüyü işlər, milli musiqi elminin, xüsusilə, tarixi musiqişünaslığın təşəkkülündə əhəmiyyətli rol oynayır.

Azərbaycan tarixi musiqişünaslığı tam şəkildə XX əsrin əvvəllərində milli maarifpərvər ziyalıların mədəni inkişaf uğrunda həyata keçirdikləri tədbirlər nəticəsində yaranır. Azərbaycan xalqının görkəmli ziyalıları N.Nərimanov, H.Zərdabi, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqqverdiyev, N.Vəzirov, Ü.Hacıbəyli, M.Maqomayev və onlarla digərləri öz arzularında yekdil idilər: ölkənin mədəniyyətini yüksəltmək, savadsızları təlim - təhsilə cəlb etmək, xalqın nümayəndələri içərisindən istedadlı şəxsləri üzə çıxartmaq, Azərbaycan maddi və mənəvi sərvətlərini bütün bəşəriyyətə tanıtmək və s. Onların səyləri nəticəsində artıq bu zaman Azərbaycanda milli dramaturgiya, teatrın, mətbuatın, yeni tipli musiqi mədəniyyətinin bünövrəsi qoyulur. 1908-ci ildə səhnədə qoyulmuş Ü.Hacıbəylinin “Leyli və Məcnun” operası isə musiqi mədəniyyətinin simasını əsaslı şəkildə dəyişir. Şərq-Qərb ənənələrini özündə birləşdirən yeni tipli musiqi mədəniyyətinin yaranmasından xəbər verən bu əsərin meydana çıxması cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklərlə əlaqəli idi. Bu bədii hadisə “Şərq” və “Qərb” meyilli yazarlar arasında böyük diskussiyalara yol açaraq, fikir mübadiləsinə əsasən, yeni dövrün musiqisinin forma və məzmunca tərəqqisi problemlərini əhatə edir.

İctimai proseslərlə sıx bağlı olan bu dövrdə (1900-1930) Azərbaycanın, xüsusilə Bakının musiqi –bədii həyatı özünün rəngarəngliyi ilə seçilir. Zəngin konsert – ifaçılıq və opera – teatr həyatı musiqi publisistikasının bədii həyatda öz rolunu artırır. Azərbaycan musiqisinin prosesləri, onun gələcək inkişaf yolları, opera teatrının repertuarı, konsertlər və ifaçılıq sənəti, musiqi tərbiyəsi – bütün bu problemlər daima qəzet səhifələrində öz əksini tapır. 1908-ci ildən, yəni Ü.Hacıbəylinin “Leyli və Məcnun” operasından sonra müxtəlif musiqi problemlərinə maraq daha da artır. Demək olar ki, məhz bu zamandan, yəni 1908-ci ildən, Ü.Hacıbəylinin elmi fikirləri formalaşmağa başlayır. Azərbaycanda elmi təfəkkürün inkişafı və azərbaycançılıq dünyagörüşünün təşəkkülü ilə bağlı olaraq milli tarixi musiqişünaslığın meydana çıxması.

Beləliklə, 1900-1920-ci illəri Azərbaycan tarixi musiqişünaslığın ilk mərhələsi saymaq olar. Baxmayaraq ki, Üzeyir bəyin musiqi ilə bağlı elmi-publisistik əsərləri əsasən 20-40 illərdə yazılır, sənətkarın milli musiqiyə və musiqi elminə aid olan bir çox fikirləri məhz XX əsrin 20-ci illərinə qədər formalaşır. Və bu fikirlər öz qüvvəsini sonrakı illərdə də qoruyub - saxlayır və milli musiqişünaslıq elminin təməl daşına çevrilir.

XX əsr milli tarixi musiqişünaslığının sonrakı mərhələsi Azərbaycanın keçmiş SSRİ-nin tərkibinə daxil olması ilə bağlıdır. Ü.Hacıbəyli tərəfindən “quruculuq illəri” adlanan illər musiqi elminin yeni mərhələsinin başlanğıcı idi. Bu zaman incəsənət sahəsində təhlilin metodoloji prinsipləri yaranır və dərc olunan tənqidi məqalələr inqilabi dəyişiklikləri əks edir. Söhbət gedən dövrdə, milli

musiqişünaslığın birinci mərhələsində yaranan azərbaycançılıq dünyagörüşü - sovet ideologiyasının ardıcıl təzyiqinə məruz qalır. Yəni, 20-30-cı illərdə milli musiqişünaslıq bir elm olaraq inkişaf etdiyi zaman, ideoloji münaqişələr, vulqar sosioloqizm meyilləri, sovet “beynəlmiləliyi” bu elmin bir çox problemlərinin düzgün həllinə imkan vermir.

“Proletar mədəniyyətinin” yaranması üçün musiqi kadrları tələb olunur və buna görə 1920-ci ildən professional musiqi təhsil sistemi sürətlə inkişaf edir. Azərbaycanda SSRİ-nin Xalq Komissarlığında xüsusi xalq – proletar incəsənəti şöbəsi yaranır və musiqi şöbəsinin başçısı Ü.Hacıbəyli seçilir.

1921-ci ildə Azərbaycan Dövlət Konservatoriyası öz fəaliyyətinə başlayır və ilk anlardan burada nəzəri-bəstəkarlıq (rəhbəri L.Karaqiçev) və Üzeyir bəyin rəhbərlik etdiyi “Şərq şöbəsi” təşkil olunur. 1928/29-cı illərdə bütün keçmiş sovet respublikalarında musiqi təhsil sistemi eyniləşdirilir. Həmin dövrdə incəsənətdə müxtəlif qruplaşmalar bir-biri ilə mübarizə aparır. Azərbaycanda bu tendensiya milli operanın müasir durumu və gələcək inkişaf yolları haqqında aparılan diskussiyalarda öz əksini tapır. Xalq Maarif Komissarlığı sovet hakimiyyətinə qədərki opera və operettaların dəyərini inkar edir, milli operaya müasir mövzunu və bəstəkar texnikasını tətbiq etməyə çağırır. Bu dövrdə Ü.Hacıbəyli, M.Maqomayev, A.Zeynalli, C.Cabbarlı, Ə.Bədəlbəylinin məqalələri mövzu və problematika baxımından böyük maraq doğurur. Dövrün gerçəkliyini əhatə edən bu məqalələr musiqimizin tarixi keçmişi, müasir musiqi hadisələrinə münasibət bildirir.

XX əsrin 20-ci illərində, yeni siyasi və ideoloji vəziyyətlə bağlı olaraq, diskussiyalar opera sənətinin problemlərindən kənara çıxır. Diskussiya aparanların bəziləri belə fikir irəli sürürlər ki, muğam opera və operettaları müasir musiqili səhnə sənətinin inkişafına mane olur və vaxtilə milli musiqi tarixində heç bir mütərəqqi rol oynamayıblar. Bu diskussiyaya Azərbaycan Xalq Maarif komissarı Mustafa Quliyevin xüsusi məruzəsi səbəb olur. Əslində o, bəzi problemlərə düzgün münasibət bəsləyirdi, məsələn, xalq musiqisinin toplanması və nota salınması, musiqi məktəblərinin sayının artması, Avropa operalarının türk dilinə tərcümə edilməsi və s. Bu fikirlərlə bərabər yanlış və ziddiyətli fikirlərə də rast gəlmək olar. Ü.Hacıbəyli bu problemlərə öz münasibətini bildirir və hətta M.Quliyevin Azərbaycan musiqisinin inkişaf proqramını dəstəkləyir. Lakin M.Quliyevin söylədiyi bir çox müddəalarla da razılaşmır.

Azərbaycanda “proletar mədəniyyəti” (“proletkulçuluq”) adlanan cəmiyyətin ideyalarına, o cümlədən, xalq musiqisinin, milli alətlərin ləğvinə qarşı öz səsini A.Zeynalli da ucaldır. O, muğamları, milli musiqi alətlərini ləğv etmək istəyənləri tənqid atəşinə tutur: “tarı ləğv etməklə biz təkcə xalq musiqi haqqında aydın təsəvvür əldə etmək imkanından məhrum oluruq, həm də xalq yaradıcılığı təfəkkürünün texnikasında, ola bilər bu təfəkkürün forma və məhsuluna da ciddi təsir göstəririk. Xalqın özünün muğamatı var.....Xalqın tarı var, onun mənəvi dilini əvəz edir” (2, s. 69).

Beləliklə, bu zaman milli tarixi musiqişünaslığın vacib qolu olan misiqi tənqidi və publisistakası, musiqi folkloristikası, Ü.Hacıbəylinin milli musiqi haqqında fikiləri formalaşır və musiqi təhsili sistemində ilk addımlar atılır.

Azərbaycan tarixi musiqişünaslığının inkişafında ADK-da 1932-ci ildə Musiqinin Elmi-Tədqiqat kabinəsinin yaranması müstəsna rol oynayır. Bülbülün rəhbərlik etdiyi bu kabinədə xalq musiqisinin toplanılması və onun bəstəkar yaradıcılığında tətbiqi ilə bağlı prosesi başlanır. Kabinənin işinin qurulmasında görkəmli musiqiçi-folklorşünas Y.Qippius və qavqazşünas-linqvist İ.Meşaninov yaxından iştirak edirlər.

Bununla yanaşı, xalq musiqi alətləri tədqiq olunur və 1933-cü ildə Ü.Hacıbəylinin təşəbbüsü ilə M.Mansurov tarın rekonstruksiyasını aparır. Üzeyir bəy istəyirdi ki, tar “təmiz” səslənsin və onu simfonik orkestrə daxil etmək mümkün olsun. Bundan əlavə, təklif olunur ki, dünyada yayılmış Avropa not yazı sistemindən imtina etmədən, “əlavə musiqi simvolları icad edilsin”. Görkəmli alimlər V.Belyayev və V.Pasxalovun iştirakı ilə tar musiqi aləti üçün messo-soprano açarı qəbul olunur.

1936-cı ildə Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının kompozisiya nəzəriyyəsi kafedrasının üç hissəyə bölünür: nəzəri (bir qədər sonra tarixi-nəzəri), bəstəkarlıq və xüsusi dirijorluq. Bu kafedra gələcək musiqişünaslar və bəstəkarlar üçün lazımlı fənnləri tətbiq etmək məqsədi ilə fəal çalışmalı olur. ADK-nın bütün kafedralarının funksiyasına, spesifikaları nəzərə alınmaqla, elmi-tədqiqat fəaliyyəti daxil olur. Nəticədə, ilk növbədə tədris-metodik xarakterli və musiqi təhlili ilə bağlı nümunələr yaranır, məsələn L.Rudolfun “Harmoniya dərslisi” (3). Bundan başqa 30-cı illər ərzində musiqi tarixi və nəzəriyyəsinə aid kitablar rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunur. 1931-ci ildə bir qrup tələbə – A.Zeynallı, S.Rüstəmov və Ə.Əfəndiyev, Azərbaycan dilində ilk not savadı dərslisini yazırlar. Sonrakı illərdə alimin “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları” fundamental tədqiqat işi işıq üzə görünür.

Müharibədən sonrakı illərdə aktual problemlərdən biri – Azərbaycan musiqisinin sistematik elmi tədqiqi ilə bağlı olur. 1950-ci illərdən başlayaraq elmi-nəzəri konfranslar keçirilir, bəstəkar Əşrəf Abasov “Ü.Hacıbəyli və onun “Koroğlu” operası”, ardınca isə Nigar Usubova “A.Arenskinin fortepiano yaradıcılığı” adlı dissertasiyalar müdafiə olunur. 1956-cı ildə Gulara Əliyeva F.Əmirovun yaradıcılığına həsr olunmuş ilk dissertasiyanı müdafiə edir.

Azərbaycan musiqi tarixinin sistematik öyrənilməsi və təbliği ilə bağlı mühüm işləri Xurşid Ağayeva, Əfrasiyab Bədəlbəyli, Əminə Eldarova və başqa alimlər görürlər. Onlar daima geniş auditoriya qarşısında, dövrü mətbuatda, radio və televiziya da milli musiqi haqqında muhazirələrlə çıxış edir. Bu dövrdən başlayaraq, Ə. Eldarova sistemli şəkildə Azərbaycan aşiq musiqisinin tədqiqatına başlayır.

1959/60 tədris ilində konservatoriyanın tarixində ilk dəfə olaraq S.Qasımova

və A.Tağızadə Azərbaycan musiqi tarixi fənnindən mühazirələr oxumağa başlayırlar. Bu fənnin tətbiqi tarixi musiqişünaslığın inkişafında, onun problemlərinin tədqiqində vacib rol oynayır, çünki musiqişünasların diqqətini aktual, işlənilməyən problemlərə yönəldir. 1964-cü ildən “Ü.Hacıbəyov adına ADK Elmi əsərlər” adlı jurnal sistemətik şəkildə nəşr olunmağa başlayır. Bu jurnalın səhifələrində Azərbaycanın musiqişünas və ifaçılarının elmi məqalələri işıq özü görür və tarixi musiqişünaslığa aid problemlər araşdırılır. Milli musiqişünaslığı kömək məqsədi ilə 1971-ci ildə konservatoriyanın tarixində ikinci dəfə Azərbaycan xalq musiqi kabinəsi təşkil olunur.

Beləliklə, milli tarixi musiqişünaslığın çoxəsrlik təşəkkül və inkişaf yoluna nəzər salaraq, onun müxtəlif qollarını şərtləndirən amilləri gördük.

Azərbaycan musiqi elmi əsrlər ərzində formalaşmış və heç şübhəsiz, XX əsr musiqi elminin əsasını qoyan Ü.Hacıbəylinin mirası onun zirvəsini təşkil edir. Dahi alimin milli musiqi mədəniyyətinə verdiyi tövhələri və elmi araşdırmaları sonrakı nəsillər musiqişünasların meydana çıxması üçün güclü zəmin yaradır. 1920-ci ildən sonra təcridən sosializm ideologiyası möhkəm surətdə cəmiyyətə hopdurulur, sosialist realizminə əsaslanan musiqi əsərləri yaranır. 30-50-ci illərdə fəaliyyət göstərən musiqişünaslar II Dünya müharibəsi, şəxsiyyətə pərəstiş dövrünün böyük çətinliklərinin şahidi olmuş və istər-istəməz bu proseslər onların elmi fəaliyyətinə təsir göstərmişdir. Bu zaman Azərbaycan tarixi musiqişünaslığı siyasi, tarixi, sosial hadisələrin xüsusi böyük inkişaf dövrünü yaşayır və bu proses də İ.Stalinin vəfatına qədər (1953) müəyyən şəkildə davam edir.

XX əsrin II yarısında Azərbaycan sovet və postsovet tarixi musiqişünaslığı sürətlə inkişaf edir - geniş, ümumiləşmiş monoqrafik tədqiqatlar yaranır, musiqi elmində ideoloji tələblərlə yanaşı, xalqilik, millilik və s. meyillər müşahidə olunur, yeni musiqişünaslar nəsli meydana çıxır ki, onların araşdırmaları Azərbaycanda milli musiqişünaslığını yeni səviyyəyə ucaldır və musiqi elminin tam şəkildə formalaşmasından xəbər verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliverdibəyov A. Rəsmli musiqi tarixi. Bakı: Şuşa, 2001.- 231s.
2. Zeynalli A. Tarix müdafiəsinə // Kazimov N. Asəf Zeynalli. Bakı, Elm və Təhsil, 2009, s.68-70
3. L.Rudolf. Harmoniya dərsləri. Bakı, Azərnəşr, 1939

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 09.07.2018

Məqalənin təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 17.09.2018

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 27.12.2018

Məqaləni çapa tövsiyə edən sahə redaktorunun (və ya üzvünün) adı:

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru Aynur Hüseynova

ADPU-nun Elmi Şurasının 15 aprel 2016-cı il tarixli 15 sayılı qərarı ilə çap olunur.